

e-ISSN 3083-6018

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК: економіко-правові проблеми

<https://www.eu-scientists.com/index.php/sdel>

Принципи і теорії договору в історичній ретроспективі та сучасному цивільному праві

Владислава І. Заїчко ¹ *

¹ АО "Гвоздів та Оберкович" (GOLAW) (Україна). Помічниця адвоката відділу корпоративного права.

* Автор-кореспондент, e-mail: vlada.zaichko@gmail.com

СТАТТЯ

АНОТАЦІЯ

Дослідницька

DOI:

[10.70651/3083-6018/2025.7-8.25](https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.7-8.25)

Авторське право
© 2025 автора

Цей твір
ліцензовано на
умовах Ліцензії
Creative Commons
«Із Зазначенням
Авторства –
Некомерційна 4.0
Міжнародна»
(CC BY-NC 4.0).

Стаття присвячена дослідженню історичної еволюції інституту договору та його теоретичного осмислення в цивільному праві. Договір розглядається як одна з найдавніших правових конструкцій, що виникла разом із появою власності та потребою у регулюванні майнових відносин. Особлива увага зосереджена на римському праві, у межах якого договори (contractus) виступали ключовим джерелом зобов'язань і пройшли еволюцію від ритуалізованих формальних актів до більш гнучких угод. Визначено відмінності між контрактами та пактами, які відображали баланс між формалізмом і гнучкістю. У статті аналізується вплив канонічного права, яке надало нове значення договірним зобов'язанням, визнавши юридичну силу усних обіцянок і запровадивши поняття "causa" як правової мети договору. Цей підхід заклав основу сучасної теорії договірної відповідальності, де ключове значення мають добросовісність і сумлінність сторін. Розглядаються також філософські концепції епохи Відродження та Нового часу, що сприяли розвитку доктрини суспільного договору. Особливу увагу приділено теоретичним підходам XIX ст., зокрема вольовій теорії Ф. Савіні та теорії інтересу Р. Ієрінга, а також комбінованим і каузальним концепціям. Зазначено, що сучасне цивільне законодавство України містить відображення цих теорій, закріплюючи принципи свободи волевиявлення, захисту законних інтересів та визначення правової мети договору. Завершальна частина статті присвячена аналізу Принципів європейського договірного права, які кодифікують загальні правила укладання та виконання договорів у правових системах ЄС і впливають на уніфікацію національних підходів. Таким чином, простежується тяглість розвитку договірного права від римських витоків до сучасних міжнародних стандартів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

договір, цивільне право, римське право, канонічне право, теорія волі, теорія інтересу, Принципи європейського договірного права, кауза, цифровізація договірного права.

e-ISSN 3083-6018

SOCIAL DEVELOPMENT: Economic and Legal Issues

<https://www.eu-scientists.com/index.php/sdel>

Principles and Theories of Contract in Historical Retrospect and Modern Civil Law

Vladyslava Zaichko ¹ *

¹ Gvozdiy & Oberkovych Attorneys at Law (GOLAW) (Ukraine). Assistant Attorney at the Corporate Law Department.

* **Corresponding Author**, e-mail: vlada.zaichko@gmail.com

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Research Article

DOI:

[10.70651/3083-6018/2025.7-8.25](https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.7-8.25)

Copyright © 2025
by author

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons Attribution—NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

This article examines the historical evolution of the contract as a legal institution and its theoretical understanding in civil law. The contract is considered one of the oldest legal constructions that emerged alongside the development of property and the need to regulate property relations. Particular attention is given to Roman law, where contracts (contractus) became a key source of obligations and evolved from ritualized formal acts to more flexible agreements. The distinction between contracts and pacts reflected the balance between legal formalism and adaptability in the Roman system. The article also analyzes the influence of canon law, which expanded the meaning of contractual obligations by recognizing the legal force of oral promises and introducing the concept of causa as the legal purpose of a contract. This innovation laid the foundation for the modern doctrine of contractual liability, where the principles of good faith and conscientiousness play a decisive role. The intellectual context of the Renaissance and Modern periods is considered through the development of the social contract doctrine, particularly in the works of Jean-Jacques Rousseau, which emphasized the role of agreements in organizing social and political life. Special focus is placed on the nineteenth-century theoretical debates, including F. Savigny's will theory, R. Jhering's interest theory, I. Koller's declaration of will, and combined as well as causal approaches developed by G. Jellinek, L. Michoud, O. Gierke, B. Windscheid, A. Brinz, and O. Lenel. It is emphasized that modern Ukrainian civil legislation incorporates elements of these theories by enshrining freedom of will expression, protection of legitimate interests, and recognition of contractual causa.

KEYWORDS

contract, civil law, Roman law, canon law, will theory, interest theory, European Contract Law Principles, causa, digitization of contract law.

1. Вступ

Інститут договору є одним із фундаментальних елементів правової системи, що сформувався ще на ранніх етапах розвитку людського суспільства. З появою власності та майнових відносин виникла необхідність у врегулюванні обміну та співпраці між суб'єктами, що зумовило становлення договірної права. Його витoki сягають римського права, яке розробило основні конструкції договорів, що згодом були сприйняті та адаптовані в різних європейських правових системах. Розвиток договірної права не був однорідним: від формалізованих ритуалізованих дій у квіритському праві воно еволюціонувало до гнучкіших механізмів у класичний період. Канонічне право внесло морально-етичний вимір, надавши значення усним обіцянкам та запровадивши концепцію *causa*. У середньовіччі й Новий час договір почали розглядати не лише як юридичний інструмент, а і як основу суспільного порядку. У XIX столітті сформувалися ключові теорії договору – волі, інтересу, волевиявлення та каузальна, які й нині впливають на цивільно-правову доктрину.

Важливим етапом сучасного розвитку стало формування Принципів європейського договірної права, що кодифікували універсальні правила укладання й виконання договорів та забезпечили гармонізацію підходів у межах ЄС. Дослідження еволюції договору в історичній ретроспективі дає можливість краще зрозуміти логіку формування сучасних цивільних правових систем, їхні засади та перспективи подальшої уніфікації.

2. Огляд літературних джерел

Дослідження договірної права відзначається багатоаспектністю підходів і широким спектром наукових розвідок. Аналіз джерел дозволяє виділити кілька основних напрямів розвитку наукових досліджень у цій сфері.

До історико-правових праць належать фундаментальні дослідження еволюції договірних відносин, зокрема роботи Резніченко С. В. та Чумаченко Л. В. [6]. Автори комплексно аналізують історичний розвиток інституту договору від його витоків до сучасного стану, що дає змогу зрозуміти логіку формування сучасних договірних конструкцій. Подібним напрямом характеризується дослідження Кіселя В. Й. [4], присвячене еволюції сутності цивільно-правового договору та його теоретичному осмисленню.

Важливий внесок у вивчення європейського договірної права зробила Алексеєнко І. Г. [1], яка детально дослідила особливості та істотні умови Принципів європейського договірної права. Це має особливу актуальність у контексті європейської інтеграції та гармонізації національних правових систем. Практичне значення має і українське видання «Принципи європейського договірної права. Коментарі та рекомендації» [2], що забезпечує доступність європейських договірних стандартів для правників та дослідників.

Сучасні тенденції, пов'язані з цифровізацією, відображені у працях Мічуріна Є. О. [5], який аналізує вплив новітніх технологій на договірне право. Автор розкриває сучасні виклики та можливості, що виникають у зв'язку з упровадженням електронного документообігу, цифрових підписів і смарт-контрактів. У свою чергу, Черняк О. Ю. [3] досліджує форму договору в умовах європеїзації цивільного законодавства України, що відображає процеси адаптації національного права до європейських стандартів.

Необхідно також відзначити теоретико-філософські засади досліджень, оскільки договірні відносини мають глибоке філософське підґрунтя. Класичним прикладом є праця Ж.-Ж. Руссо [7] «Про суспільну угоду, або принципи політичного права», яка заклала фундаментальні основи розуміння договору як соціального явища.

Важливою складовою огляду є нормативно-правова база. Правову основу сучасного договірної права в Україні становить Цивільний кодекс України [9], що закріплює базові принципи та норми регулювання договірних відносин. На міжнародному рівні визначальне значення мають Принципи європейського договірної права [8], які встановлюють загальні стандарти договірної права в європейському правовому просторі.

Таким чином, сучасні дослідження договірної права вирізняються комплексністю. Вони охоплюють історичні аспекти розвитку договірних відносин, аналіз сучасних викликів

цифровізації та процесів європейської інтеграції. Це формує міцну теоретичну основу для подальшого вдосконалення договірного права та його адаптації до умов сучасності.

3. Постановка завдання

Мета дослідження – проаналізувати історичну еволюцію інституту договору від римського та канонічного права до сучасних теоретичних концепцій і нормативних підходів, з'ясувати їхній вплив на розвиток цивільного права, а також окреслити значення Принципів європейського договірного права для гармонізації та уніфікації сучасних договірних відносин.

4. Методи та матеріали

Дослідження історичної еволюції принципів і теорій договору в цивільному праві здійснювалося з використанням комплексного методологічного підходу, що поєднував класичні правові методи із сучасними техніками наукового аналізу.

Насамперед застосовано історико-правовий метод, який дав змогу простежити розвиток інституту договору від найдавніших часів до сучасності та виявити тяглість правової традиції. Поряд із цим використано порівняльний аналіз, що дозволив зіставити особливості регулювання договорів у різні історичні епохи та правових системах, а також виявити спільні й відмінні риси. Для узагальнення та впорядкування матеріалу застосовано методи систематизації й класифікації, що забезпечили побудову схем етапів розвитку договірного права та вироблення класифікаційних критеріїв договорів.

У процесі дослідження проаналізовано широкий спектр літературних і нормативних джерел. Серед історичних періодів розглянуто: квіритське та класичне римське право з концепцією *contractus*; канонічне право Середньовіччя з розвитком принципу *causa*; ідеї епохи Відродження й Нового часу, зокрема доктрину суспільного договору; а також доробок німецької правової школи XIX століття. На сучасному етапі дослідження ґрунтується на положеннях Цивільного кодексу України (ст. 3, ч. 3 ст. 203), Принципах європейського договірного права (PECL), Конвенції ООН про міжнародну купівлю-продаж товарів 1980 року та Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА.

Теоретична складова дослідження спирається на аналіз класичних концепцій договору, зокрема вольової теорії Ф. Савінї, теорії інтересу Р. Ієрінга, теорії волевиявлення І. Коллера, комбінаційних підходів Г. Еллінека, Л. Мішу й О. Гірке, а також каузальної теорії Б. Віндштейна, А. Брінца та О. Ленела. Ці доктринальні підходи стали основою для осмислення сучасних принципів договірного права, серед яких виділяються сумлінність, обов'язковість договору, свобода волевиявлення, захист законного інтересу та концепція каузи.

Застосування історико-правового, компаративістського та аналітичного методів у поєднанні з класичними і сучасними теоріями дозволило всебічно дослідити розвиток інституту договору від його римських витоків до сучасних європейських правових стандартів.

5. Результати та обговорення

Договір є однією з «найдавніших конструкцій, котра розвивалася водночас з розвитком приватного права протягом багатьох віків. З появою власності виникала потреба договірних відносин, договірного права, що окреслювало перспективу визначення умов договору при відсутності норм права. Значний внесок у формування договірного права зробили римські юристи, чиї правові конструкції договору розроблені ними були з часом адаптовані іншими європейськими народами та інтегровані в національні законодавчі системи всіх країн Європи. У римському праві договори (*contractus*) виступали найбільш поширеним джерелом зобов'язань. Під цим поняттям розуміли лише ті домовленості (конвенції (пакти)), котрі базувалися на взаємному волевиявленні правоздатних і дієздатних суб'єктів, при умові їх відповідності встановленим правовим нормам та можливості виконання в межах зобов'язального права» [3, с. 5].

Договір, як правовий інститут, має глибокі корені, що сягають часів Стародавнього Риму, і відіграє неабияке значення та досить важливу роль у розвитку сучасних правових систем. Це

поняття було основою правових відносин Римської імперії, що стало основою для численних договірних систем, які зберегли свою актуальність і до сьогодні. Римське право стало ключовим етапом у формуванні договірної теорії, а етапи його розвитку дають змогу краще зрозуміти механізми, які лежать в основі сучасних правових систем. На перших етапах свого існування, коли панувало квіритське право, укладання договорів носило ритуалізований характер і включало урочисті церемонії. Це було важливою частиною культурної та юридичної практики того часу, оскільки договірний процес не лише фіксував зобов'язання, але й був актом, що мав підтвердження в численних зовнішніх факторах, як-то присутність свідків, магістратів, жреців та інших учасників. Договірне зобов'язання не можна було вважати дійсним без відповідних формальностей і ритуалів. Більше того, ця форма була настільки важливою, що вся система укладання договорів перетворювалася на своєрідну театралізацію, де кожен рух або слово мали визначене значення.

Однак з часом ця формалізованість виявилася не завжди ефективною для швидко змінюваних економічних і соціальних умов. З'являлися нові потреби, які не могли бути задоволені в рамках традиційних ритуалів, що обмежували свободу укладання договорів. Це спонукало до пошуку нових підходів до створення договірних відносин, що могли б відображати змінювані реалії. У процесі еволюції римського права, зокрема в період класичного римського права, з'явилося розмежування між контрактами і пактами, що дозволяло більш точно і гнучко відображати різні форми угод. Контракти, як формалізовані угоди, отримували захист у межах цивільного права, що забезпечувало їх ефективне правове регулювання. Пакти ж, в свою чергу, були менш жорстко врегульованими і не мали того ж рівня юридичного захисту, що контракти, що надавало більшу гнучкість і можливість укласти угоди, виходячи з конкретних обставин. Така система розмежування дозволила покращити договірні відносини, оскільки виявлялася здатність права адаптуватися до реальних умов. Динаміку розвитку договору в римському праві подано на рис. 1. Це був важливий етап у розвитку цивільного права, що дозволив зберегти баланс між формалізмом і гнучкістю, які мали суттєве значення для розвитку правової системи того часу. Зокрема, класичне римське право надало підґрунтя для наступного розвитку і вдосконалення принципів укладання договорів, що зберегли своє значення й у сучасних правових системах. Відтворення таких принципів дозволило різним країнам, зокрема тим, що належать до романо-германської правової сім'ї, адаптувати їх до своїх національних умов.

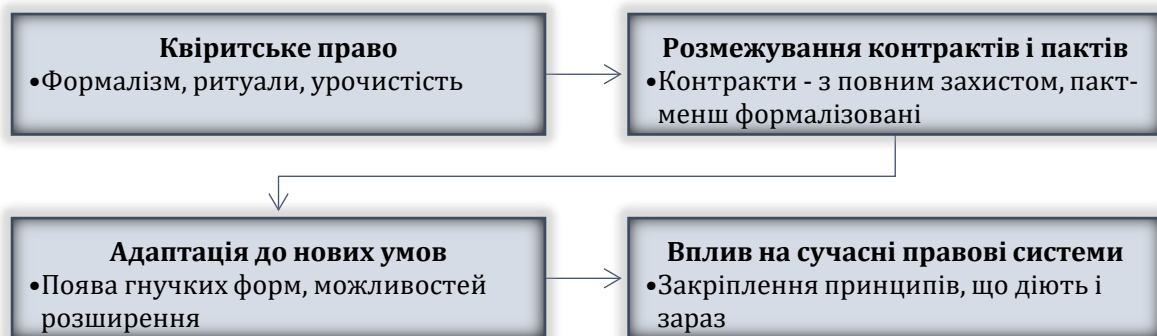

Рис. 1. Етапи розвитку договору в римському праві.

Джерело: систематизовано авторкою за [1; 4; 6].

Отже, римське право не лише заклало основу для розвитку правових норм щодо укладання договорів, але й здобуло важливе значення в контексті європейської правової традиції. Розвиток правових норм та інститутів, пов'язаних з укладанням договорів, є важливим етапом у формуванні основ правового регулювання, що забезпечує захист інтересів осіб, які вступають у договірні відносини. Римські правники внесли великий вклад у розуміння принципів свободи договору, забезпечення його виконання, а також у вивчення можливих правових наслідків для сторін. Таким чином, відмінності між контрактами та пактами стали основою для розвитку нових форм договорів, що дозволяють враховувати різноманітні аспекти правових відносин. Структура сучасного договірної права значною мірою сформувалася під впливом римської правової системи, яка базується на чітких і стабільних принципах. Варто зазначити, що з плином часу, враховуючи еволюцію суспільних відносин, інститут договору зазнав подальших трансформацій, зберігаючи водночас свою гнучкість і здатність до адаптації.

Загальновизнаним підходом до класифікації римських контрактів є «система, запропонована Гаєм (Книга III п. 89) (рис. 2).

Re	• договори, укладені шляхом передачі речей
Verbis	• договори, що оформлювалися через проголошення урочистих слів
Literis	• договори, які закріплені в письмовій формі
Consensus	• договори, що виникали на основі простої згоди

Рис. 2. Класифікація римських контрактів за Гаєм

Джерело: розроблено авторкою на основі [4, с. 70].

Хоча римське право й заклало основу для розвитку цивільно-правових угод, воно так і не сформулювало чітке юридичне поняття договору, залишивши це завдання наступним поколінням правників.

Новий сплеск зацікавленості римськими правовими нормами відбувся в епоху канонічного права, коли Церква стикнулася з необхідністю врегулювання численних економічних угод. Каноністи, звертаючись до римської договірної системи, не лише її адаптували, а й суттєво доповнили, надавши нове значення договірним зобов'язанням. Одним із ключових нововведень стало визнання юридичної сили навіть за усними обіцянками, що виходили за межі римського формалізму. У канонічному праві недотримання таких обіцянок розглядалося як моральний проступок, що мало важливе значення у правовій свідомості того часу. Цей підхід заклав основу для розвитку сучасних принципів договірної відповідальності, де форма угоди не завжди є визначальною. Канонічне право посприяло формуванню більш еластичної системи, в якій ключовим стало не стільки дотримання формальних вимог, скільки сумлінність сторін. Саме цей акцент на сумлінність та обов'язковість обіцянок великою мірою впливав на подальший розвиток договірного права. Згодом цей принцип був успадкований багатьма європейськими правовими системами, які прагнули забезпечити справедливість у договірних відносинах. Каноністи, закладаючи моральні основи правових зобов'язань, сприяли формуванню сучасної концепції дотримання домовленостей.

Важливість цього етапу важко переоцінити, оскільки саме тоді почала формуватися нова модель договірної відповідальності, що визначалася не стільки письмовою формою, скільки сутністю самого зобов'язання. У майбутньому цей підхід став фундаментом для правових доктрин, які закріпили примат добросовісності й відповідальності сторін у договірних відносинах. Таким чином, канонічне право стало важливою віхою у розвитку договірної теорії, яка еволюціонувала від римської системи формальних угод до сучасної концепції зобов'язань, заснованих на взаємній довірі й чесності.

Іншим принципом, котрий доповнив канонічне договірне право, «стало положення про те, що основою будь-якої угоди є “causa” – правова мета договору, від якого залежала його дійсність. Якщо “causa” була відсутня, договір вважався «голою» (формальною) домовленістю, котра не надавала підстав для судового захисту» [4, с. 70].

Канонічне право зробило значний внесок у розвиток договірних відносин, оскільки саме в цю епоху була закладена основа нової теорії договірної відповідальності, яка враховувала не лише формальні аспекти, а й змістовну частину зобов'язань сторін. Важливою новелою стало введення поняття “causa” – юридичної мети укладання договору, що забезпечувало його дійсність і підкреслювало важливість правомірності договірних намірів. Каузальна теорія, що виникла завдяки цьому, вплинула на подальші дослідження сутності цивільних договорів та стала невід'ємною частиною європейської правової традиції. У середньовіччі договірні відносини набули нового значення не лише в правовій, а й у соціально-політичній площині, адже договори слугували інструментом врегулювання конфліктів між феодалами та королівською владою. Особливо це було помітно в Англії, де угоди між баронами, а також короною мали вирішальне значення для формування політичної стабільності. Водночас, договірні відносини стали основою для регулювання економічної діяльності, що набирала обертів у середньовічній

Європі. Таким чином, розвиток договірної права відбувався через трансформацію базових засад – від суворої формалізованості римської моделі до морального й каузального підходу канонічного права, а згодом – до гнучкості, добросовісності та захисту інтересів у сучасній правовій системі. Послідовність цієї еволюції демонструє рис. 3.

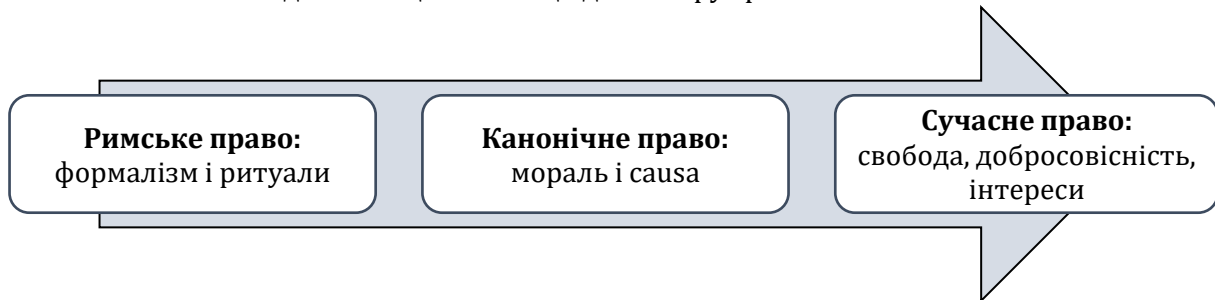

Рис. 3. Еволюція договірної права

Джерело: розроблено авторкою на основі [2; 4; 8].

Епоха Відродження, з її інтересом до римської спадщини, сприяла подальшому розвитку договірної теорії, однак дискусії щодо природи договорів почали виходити за межі суто юридичної науки. Філософи цієї доби, спираючись на римську конструкцію договорів, розглядали їх як основу для розуміння природи прав, а також обов'язків, що виникають у суспільстві. Договір, на їхню думку, став інструментом, через який можна пояснити соціальні зв'язки та взаємні зобов'язання громадян. Таким чином, договірні відносини почали сприйматися як своєрідний суспільний контракт, що регулює співіснування людей у межах правового поля. Це сприяло формуванню концепції природних прав, яка вплинула на розвиток європейського права в наступні століття. У цей період договір перестав бути лише юридичним актом і набув статусу важливого елемента суспільної організації, що стало передумовою для появи теорії суспільного договору, яка пізніше була розвинена філософами Нового часу.

Щоб переконатися в цьому, достатньо згадати теорію суспільного договору, яка знайшла найбільш довершене відображення в працях видатного представника природно-правової школи Жан-Жака Руссо. Він зазначав, що найкраща форма об'єднання – це суспільний договір, що дозволяє захищати особистість, а також майно кожного учасника спільноти всією сукупною силою, водночас забезпечуючи, щоб, об'єднуючись із іншими, кожен підкорявся лише самому собі й залишався таким же вільним, як і раніше [7, с. 39].

Остаточне повернення учення про договір у юридичну науку відбулося лише наприкінці XVIII – на початку XIX століття. У межах цього процесу були сформульовані ключові теоретичні підходи до розуміння сутності договору, які залишаються актуальними і сьогодні. Серед них виокремлюють: теорію волі (Савіньї), теорію інтересу (Ієринг), теорію волевиявлення (Коллер), а також комбінаційні теорії, що об'єднують волю та інтерес (Еллінек, Мішу, Гірке).

Першими, хто започаткував справжню юридичну наукову дискусію щодо права загалом і цивільного договору зокрема, стали представники німецької правової школи. Безперечно, найвидатнішими серед них були Рудольф фон Ієринг та Фрідріх Карл фон Савіньї.

Внесок Савіньї в доктрину цивільного договору здебільшого пов'язують із його теорією волі, яка базується на принципі, що договору, по суті, не існує, якщо дії сторін не відповідають їхній внутрішній волі. У підсумковому варіанті Савіньї визначав договір як угоду кількох осіб, що встановлює їхні юридичні відносини через вираження спільно узгодженої волі. Отже, договір почали розуміти як будь-яку угоду, що не потребує додаткового формального закріплення. Вперше в історії договір набув значення чистого «consensus», заснованого виключно на волевиявленні сторін [4, с. 70].

З середини XIX століття вольова теорія почала зазнавати серйозної критики, оскільки вона стикалася з численними логічними суперечностями. Найбільше сумнівів викликала проблема правоздатності осіб, які не мають здатності до вольових актів, таких як малолітні або душевнохворі. Відсутність у них власної волі ставала серйозним аргументом проти теорії, оскільки, за її логікою, такі особи не могли б мати правоздатності. Крім того, критикували і саму ідею волі як невидимого і абстрактного психологічного феномена, що не має чітких меж і не може бути адекватно обмежене об'єктивним правом. Такі труднощі виявили необхідність перегляду класичних підходів до природи права.

У відповідь на ці проблеми, Р. Ієринг запропонував свою концепцію інтересу, яка кардинально змінила розуміння суб'єктивного права. Ієринг стверджував, що основою юридичних відносин є не воля, а захищений інтерес, який є набагато більш об'єктивною категорією. У його концепції право виникає як механізм, який регулює боротьбу людей за їхні інтереси, встановлюючи юридичні норми для їхнього врегулювання. Ієринг підкреслював, що саме інтереси, а не воля, лежать в основі правових відносин, і це дозволяє праву бути більш конкретним і чітким у визначенні меж кожного суб'єкта. Таким чином, інтерес став новим ядром теоретичного осмислення права, що дозволяло уникнути абстрактних і важкоокреслюваних понять, як це було з волею. Ця концепція мала вагомий вплив на подальший розвиток юридичної науки, оскільки вона забезпечила більш реалістичний і практичний підхід до розуміння юридичних відносин. Відмова від вольової теорії дозволила спрямувати увагу на більш конкретні аспекти правової системи, зокрема на інтереси окремих осіб, які потребують юридичного захисту.

Щодо самого цивільного договору, та Ієринг зазначав, що договір є формою мінового обороту. Юрист визначає його як поєднання волевиявлення (*consensus*) двох осіб. З юридичної точки зору це цілком правильно, оскільки воля є основним об'єднувальним елементом договору. Водночас вирішальним чинником, що визначає волю, є інтерес, а отже, збіг волі двох або більше осіб фактично означає збіг їхніх інтересів. Наприклад, коли продавець передає проданий товар за обумовлену ціну, а покупець його отримує, договір фіксує узгодженість їхніх інтересів.

Незважаючи на те, що теорія інтересу принесла значний внесок у розвиток правової думки, вона також зазнала серйозної критики. Основне заперечення полягало в тому, що інтереси і суб'єктивні права є різними концепціями, і не завжди наявність інтересу тягне за собою відповідне право. Це твердження мало обґрунтовану критику, адже можна мати великий інтерес до чогось, але при цьому, не мати права на це, а разом з тим, мати право, яке не тільки не задовольняє інтереси власника, а й може порушувати їх. Така невідповідність між правами та інтересами ставила під сумнів основи теорії інтересу і змушувала звертатися до інших підходів для розуміння природи правових відносин. Разом з тим, теорії волі та інтересу сприяли розвитку багатьох нових підходів до сутності договору, в тому числі в роботах Савіньї та Ієринга. Їхні ідеї стали основою для численних правових теорій, які намагалися пояснити механізми укладання і виконання договорів, з урахуванням як волі, так і інтересів сторін.

Наприклад, І. Коллер, спираючись на вольову теорію, запропонував свою концепцію волевиявлення, за якою воля і волевиявлення не можуть існувати окремо. Він стверджував, що вони є двома сторонами одного й того ж явища, і відривати їх неможливо без порушення суті правової акції. Коллер відкидав можливість протиріччя між волею та волевиявленням, підкреслюючи, що саме волевиявлення має вирішальне юридичне значення. З точки зору Коллера, важливим було не лише те, що особа хоче, а й те, як це виражається у її діях. Саме волевиявлення повинно було бути основою для оцінки договорів і угод, незалежно від того, чи повністю відповідає внутрішня воля особи її зовнішньому виявленню.

Критика теорії інтересу стала основою для розвитку комбінаційних теорій, які намагалися об'єднати елементи волі та інтересу в єдину концепцію сутності договору. У цих теоріях виникла дискусія щодо того, який із двох елементів є визначальним для правової природи договору. Наприклад, Г. Еллінек механічно поєднував волю та інтерес, не вказуючи, який із них є більш важливим. Інші автори, як Л. Мішу, підкреслювали, що основним елементом є інтерес, бо саме він має практичну цінність у формуванні договору. Однак були й ті, хто рішуче віддавав перевагу волі, як, наприклад, О. Гірке, стверджуючи, що лише воля здатна створити юридичне значення договору. Це свідчить про те, що питання сутності договору залишалося відкритим і потребувало подальшого осмислення.

Разом з комбінаційними теоріями, німецька юридична школа XIX ст. розвинула каузальну теорію договору, яка своїми коренями сягає канонічного права. Сутність цієї теорії полягає в тому, що юридична сила угоди визначається не лише формальним виявленням волі, а й наявністю юридично значущої мети, яка повинна бути обґрунтованою для обох сторін. У рамках цього підходу німецькі цивілісти поділилися на два напрямки: об'єктивне та суб'єктивне розуміння каузи договору. Суб'єктивна концепція, яку підтримували такі вчені, як Б. Віндштейн і А. Брінц, акцентувала на реальній волі сторін як основі юридичної сили договору. Вони вважали, що саме воля учасників угоди визначає каузу договору, що може полягати в їхньому

намірі отримати своєрідне зустрічне задоволення. Цей підхід був особливо важливий в контексті ситуацій, коли бажане задоволення сторін не завжди було формально прописано в умовах договору, але мало юридичне значення для його визнання дійсним.

Прихильники об'єктивної концепції, зокрема О. Ленел, обґрунтовували свою позицію тим, що об'єктивне право є визначальним чинником у формуванні юридичної мети угоди. Відповідно, кауза угоди слугує критерієм для її класифікації за відповідними типами. Для досягнення правового результату недостатньо лише волевиявлення, спрямованого на його настання. Таке волевиявлення повинно реалізовуватися в межах конкретного типу угоди, визнаного об'єктивним правом [4, с. 71].

Протягом тривалого часу господарський договір здебільшого розглядався правознавцями як складова частина цивілістики, зокрема зобов'язального права. Однак поступово в наукових колах утвердилася думка про господарський договір як самостійне правове явище, що характеризується власним змістом, специфічним суб'єктним складом, особливою формою та сферою застосування [10]. Це поставило під сумнів одну з фундаментальних засад цивілістики, яка раніше вважалася незаперечною: що цивільний договір є універсальним та самодостатнім правовим інструментом для регулювання всього комплексу майнових відносин.

Протягом тривалого часу господарський договір розглядався переважною більшістю правознавців як складова частина цивілістики (зобов'язального права). З плином часу у науковому середовищі поступово утвердилася думка про господарський договір як окреме правове явище, що відзначається власною змістовною специфікою, особливим колом учасників, характерною формою та чітко визначеною сферою застосування. Такий підхід поставив під сумнів традиційне для цивілістики положення, яке тривалий час вважалося беззаперечним, – що цивільний договір є універсальним і самодостатнім засобом врегулювання всієї сукупності майнових відносин. Водночас аналіз сучасних наукових підходів дозволяє стверджувати, що національна доктрина й законодавство відображають ключові теоретичні концепції, закладені у зміст інституту цивільного договору [4, с. 72].

У положеннях частини третьої статті 203 Цивільного кодексу України закріплено, що волевиявлення сторони правочину повинно бути вільним і відповідати її внутрішній волі [9]. Такий підхід підтверджує вплив вольових концепцій на сучасне договірне право, адже саме свобода та узгодженість волі виступають визначальною рисою договору, яка відрізняє його від інших юридичних фактів, що зумовлюють виникнення зобов'язань.

Теорія інтересу також знайшла своє відображення в сучасному цивільному праві, зокрема в ст. 3 Цивільного кодексу України, яка закріплює не лише захист цивільних прав, а й охорону цивільних інтересів. Це означає, що законодавець визнає значення інтересів сторін і надає їм юридичну охорону. Такий підхід дозволяє розширити межі правового регулювання та враховувати інтереси осіб, які можуть не бути прямо передбачені в законі. Таким чином, категорія «законний інтерес» стала основою для регулювання тих ситуацій, які не завжди можуть бути чітко описані або визначені через конкретні права. Зрозуміло, що законодавець, враховуючи невичерпність людських відносин, використовує цей принцип для того, щоб забезпечити більш гнучку правову систему, котра відповідає реальним потребам суспільства.

Важливим аспектом є те, що каузальна теорія договору, котра стала основою для значної кількості сучасних правових концепцій, знаходить своє вираження і в українському цивільному законодавстві. Згідно з цією теорією, кожен договір має свою юридичну мету – «causa», яка визначає його правову сутність. Всі договори, що регулюються Цивільним кодексом України, є каузальними, адже мають чітко визначену правову мету, яку вони повинні реалізувати. Ця мета є тим, що надає угоді правову значущість і визначає її правову природу. Наприклад, договори про передачу майна в користування або у власність, договори на надання послуг чи виконання робіт мають свої конкретні цілі, які обумовлюють їх юридичний характер. Отже, «causa» є основним критерієм для класифікації різних видів цивільних договорів. Це дозволяє чітко розмежовувати різні типи договорів, відповідно до їх правових цілей, і визначати, які з них підлягають певному правовому режиму.

На сьогодні ключовим нормативним актом, що регулює договірні відносини, є Принципи європейського договірного права (далі – ПЄДП). Відповідно до ч. 1 ст. 1.101 ПЄДП, ці принципи застосовуються як основні правила договірного права в межах Європейського Союзу. Повний текст ПЄДП охоплює всі загальні положення договірного права, а його загальнообов'язкова

частина включає такі розділи: 1) «Загальні положення»; 2) «Укладення договору»; 3) «Повноваження агентів»; 4) «Дійсність»; 5) «Тлумачення»; 6) «Зміст і наслідки»; 7) «Виконання»; 8) «Невиконання й загальні засоби правового захисту»; 9) «Особливі засоби правового захисту в разі невиконання»; 10) «Множинність сторін»; 11) «Уступка вимоги»; 12) «Переведення боргу»; 13) «Залік вимог»; 14) «Позовна давність»; 15) «Недійсність договору»; 16) «Угоди, складені за умовою»; 17) «Нарахування відсотків» [8].

Принципи представлені у вигляді окремих статей, кожна з яких супроводжується детальними коментарями. У цих коментарях містяться конкретні приклади, аналіз судової практики, а також порівняльні примітки, що дають змогу зіставити норми національного законодавства різних країн із міжнародними правовими стандартами. Важливо підкреслити, що Принципи Європейського договірної права застосовуються не лише до міжнародних угод, а й можуть бути використані у внутрішніх договірних відносинах.

Розглянемо детальніше основні положення Принципів європейського договірної права (ПЕДП):

принцип обов'язковості договору для сторін. Відповідно до ст. 1:102 ПЕДП, укладений договір є обов'язковим для сторін, що його підписали. Крім того, згідно зі ст. 6:111, сторона зобов'язана виконати свої зобов'язання навіть у випадку, якщо їх виконання стало більш обтяжливим [8];

необов'язковість письмової форми договору. Згідно зі ст. 2:101(2) ПЕДП, договір не потребує обов'язкового оформлення в письмовій формі, а його існування може бути доведене будь-якими засобами, включаючи показання свідків. Це правило діє в більшості європейських країн, зокрема в Англії, Німеччині та Скандинавських державах, і знаходить підтвердження в міжнародних актах, таких як ст. 11 Конвенції ООН про міжнародну купівлю-продаж товарів (1980) та ст. 1.2 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА [5, с. 123];

можливість відкликання оферти до її акцепту. Відповідно до ст. 2:202 ПЕДП, оферент має право відкликати свою пропозицію до моменту її акцепту, за винятком випадків, коли: а) оферта прямо зазначає, що є безвідкличною; б) у пропозиції встановлено строк для її прийняття; в) адресат оферти розумно покладався на її безвідкличний характер та діяв відповідним чином [8];

особливі засоби правового захисту у разі невиконання договору. Відповідно до ст. 9:101(1) ПЕДП, кредитор має право вимагати виконання грошового зобов'язання. У випадках, коли покупець або замовник послуг відмовляється прийняти та оплатити товар чи послугу, застосовується загальне правило: виконання має бути оплачене, навіть якщо воно вже не є необхідним для боржника. Згідно зі ст. 9:101(2), якщо кредитор ще не виконав своє зобов'язання, але достеменно відомо, що боржник не має наміру його прийняти, кредитор може наполягати на виконанні договору та стягненні суми, визначеної угодою, за таких умов: а) неможливість укладення замінюючої угоди без значних труднощів або витрат; б) виконання зобов'язання є розумним з огляду на обставини [8];

негрошові зобов'язання та їх виконання в натурі. У правових системах англосаксонської традиції виконання в натурі є засобом правового захисту, застосування якого залежить від розсуду суду. У континентальній правовій системі таке виконання є загальним правилом, проте з деякими винятками [1, с. 123]. Відповідно до ст. 9:102 ПЕДП, кредитор має право вимагати виконання негрошового зобов'язання, включаючи усунення дефектів виконання, за винятком випадків, коли: а) виконання є незаконним або неможливим; б) виконання вимагало б від боржника нерозумних зусиль чи витрат; в) зобов'язання передбачає виконання послуг особистого характеру чи залежить від особистих відносин сторін; г) кредитор може розумно отримати виконання з іншого джерела [8];

можливість звільнення від відповідальності за невиконання договору. У ПЕДП та Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА термін «порушення договору» визначається як невиконання зобов'язань (breach of contract), яке охоплює невиконання будь-яких зобов'язань стороною за договором. Таке невиконання може проявлятися як дефектне виконання, а також як неможливість виконання у визначений час, що включає виконання занадто рано, занадто пізно або взагалі як не здійснене. Крім того, невиконання охоплює порушення додаткових зобов'язань, таких як нерозголошення комерційних таємниць. Якщо одна зі сторін зобов'язана прийняти виконання від іншої, її відмова також вважається невиконанням договору. Надання правових засобів захисту залежить від того, чи є невиконання

виправданим, або чи стало воно наслідком поведінки іншої сторони (ст. 8:101 ПЄДП). Якщо невиконання не може бути виправдане, постраждала сторона має право вимагати виконання, відшкодування збитків, призупинення свого виконання, скорочення обсягу виконання або розірвання договору. Якщо ж невиконання є виправданим, це не дає право на відшкодування збитків або примусове виконання, але можуть бути доступні інші засоби правового захисту. Відповідно до ст. 8:108(1) ПЄДП, невиконання вважається виправданим, якщо сторона доведе, що вона не могла передбачити обставину, що спричинила перешкоду, на момент укладання договору, або не мала змоги уникнути чи подолати ці труднощі. У разі, коли невиконання стало результатом дій або бездіяльності кредитора, він не має права на будь-які засоби правового захисту [2, с. 56; 10];

обов'язок дотримання принципів сумлінності та чесної ділової практики. ПЄДП, зокрема ст. 1:201, встановлюють, що кожна зі сторін повинна діяти сумлінно та відповідно до чесної ділової практики. Окрім цього, ПЄДП передбачають можливість за згодою сторін передавати права кредитора іншим особам за чинним або майбутнім договором (ст. 11:101(1)). ПЄДП також допускають часткову уступку прав, при умові компенсації додаткових витрат боржника (ст. 11:103). ПЄДП не обмежують права кредитора на попереднє погодження заміни боржника. Крім того, ПЄДП допускають механізм заліку вимог, коли дві сторони мають однорідні зобов'язання одна перед одною. У цьому випадку будь-яка сторона може пред'явити вимогу до іншої сторони, за умови, що: а) вона уповноважена на виконання; б) має право вимагати виконання від іншої сторони (ст. 13:101). Процедура заліку вимог здійснюється через повідомлення іншої сторони (ст. 13:104). В загальному випадку залік вимог призводить до припинення зобов'язань між сторонами [8].

Водночас сучасне договірне право зазнає істотних трансформацій під впливом цифровізації суспільства. Новітні технології дали змогу укласти договори без використання паперових носіїв – у мережі Інтернет та на блокчейн-платформах [5]. Електронний документообіг, цифрові підписи й смарт-контракти дедалі активніше застосовуються в юридичній практиці, що істотно розширює межі традиційного договірного регулювання. Така еволюція демонструє, що договір, зберігаючи свою класичну природу, водночас адаптується до нових умов функціонування суспільства і бізнесу, відображаючи зміни у правосвідомості та практичних потребах учасників правовідносин.

6. Висновки

Договір пройшов складний шлях становлення – від ритуалізованих форм Стародавнього Риму до гнучких і багатофункціональних конструкцій сучасного цивільного права. Римські юристи заклали фундаментальні принципи договірного права, які стали основою європейської правової традиції. Канонічне право надало новий імпульс, поєднавши юридичні та морально-етичні засади договірних відносин. Подальший розвиток, зокрема завдяки працям філософів і юристів Нового часу, сприяв формуванню різноманітних теорій договору, що дозволили глибше осмислити його природу. Сучасне цивільне законодавство України інтегрує положення класичних теорій, поєднуючи принцип свободи волевиявлення, захист законних інтересів та визначення правової мети договору. У свою чергу, Принципи європейського договірного права забезпечують узагальнення та гармонізацію правил, створюючи єдиний підхід у межах правових систем ЄС.

Отже, договір як правовий інститут зберігає свою актуальність протягом тисячоліть, підтверджуючи універсальність і здатність до адаптації. Його історична еволюція свідчить про тісний взаємозв'язок права, суспільства та економіки, що визначає перспективи подальшого розвитку договірних відносин у глобалізованому світі.

References

1. Alieksieienko, I. H. (2015). Osoblyvosti ta istotni umovy pryntsypiv yevropeiskoho dohovirnoho prava [Features and essential conditions of principles of European contract law]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*, (6), 120–125. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvu_2015_6_19 (in Ukrainian)

2. Asotsiatsiia eksporteriv i importeriv "ZED". (2013). *Pryntsypy yevropeiskoho dohovirnoho prava. Komentari ta rekomendatsii* [Principles of European contract law. Comments and recommendations] (Trans. from English). Kyiv: ZED. https://www.zed.ua/images/files/PECL_short.pdf (in Ukrainian)
3. Cherniak, O. Yu. (2022). Forma dohovoru v konteksti yevropeizatsii tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy [Contract form in the context of Europeanization of civil legislation of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Yurysprudentsiia*, (56), 117–120. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.25> (in Ukrainian)
4. Kisel, V. Y. (2015). Evoliutsiia sutnosti tsyvilno-pravovoho dohovoru [Evolution of the essence of civil contract]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*, (4), 69–73. <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2015/4/22.pdf> (in Ukrainian)
5. Michurin, Ye. O. (April 4, 2025). Tsyfrovizatsiia suspilstva i dohovirne pravo [Digitalization of society and contract law]. In *Contract as a universal form of legal regulation: Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference dedicated to the memory of academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, honored worker of science and technology of Ukraine, doctor of legal sciences, professor Volodymyr Vasylovych Luts (1933–2021)* (pp. 12–15). Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. <https://surl.li/zniref> (in Ukrainian)
6. Reznichenko, S. V., & Chumachenko, L. V. (2011). Evoliutsiia dohovoru ta yoho rol u tsyvilno-pravovykh vidnosynakh [Evolution of contract and its role in civil legal relations]. *Yurydychnyi visnyk Prychornomia*, (3), 214–223. (in Ukrainian)
7. Rousseau, J.-J. (2001). *Pro suspilnu uhodu, abo pryntsypy politychnoho prava* [On the social contract, or principles of political law] (O. Khoma, Trans.). Port-Royal. (in Ukrainian)
8. The Principles of European Contract Law (2002). *Parts I–III*. <http://www.jus.uio.no/lm/eu.contract.principles.parts.1.to.3.2002/>
9. Verkhovna Rada of Ukraine. (2003, January 16). Civil Code of Ukraine, Law No. 435-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (in Ukrainian)
10. Zaichko, I. V., & Biloshkurska, N. V. (2021). Normatyvno-pravove ta metodychne pidgruntia vyznachennia rivnia zabezpechennia i rehuliuвання finansovoi bezpeky pidpriemstv ta derzhavy [Regulatory and methodological framework for determining the level of financial security of enterprises and the state]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, (34). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-42> (in Ukrainian)